

PhDr. Miloš B a l a b á n, Ph.D.

Armáda a rozpad Sovětského svazu

Když se před jedenácti lety Sovětský svaz rozpadl, čtrnáct z jeho patnácti svazových republik se odtrhlo, osvobodilo a vyhlásilo nezávislost. Patnáctá, Ruská sovětská federativní socialistická republika (RSFSR), stále největší stát na Zemi, se přetvořila v novou federaci. Rusko ovšem není země jako každá jiná. I nadále vlastní největší jaderný potenciál na světě. Je nesporně velmocí, ale její postavení ve světě není ujasněné, jisti si jím nejsou ani ruští politikové. O úsilí zachovat někdejší ruské impérium v co nejrozsáhlejších hranicích se obvykle moc nemluví. Miliony dolarů ročně platí Rusko za udržování svých jednotek v zahraničí. Ruská armáda operuje v pásmu od polských až po čínské hranice. Je stále symbolem ruské moci, i když trpí řadou neduhů, jež jsou zapříčiněny nedostatkem financí. Redakce VR uveřejňuje část studie dr. M. Balabána, jenž se zaměřil především na roli armády v r. 1991, která tehdejší pokus o převrat sice podporovala, ale na druhé straně vlastně přispěla k jeho porážce.

* * *

Přestože v polovině osmdesátých let byl reálný politický vliv armády na přijímání politických rozhodnutí poměrně omezený, stále představovala jednu z nejvíce spolehlivých opor sovětského režimu. Proto bylo pro nástup Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS v březnu 1985 důležité, že armáda tuto změnu ve vedení země přijala pozitivně, což Gorbačovovu pozici posílilo. Dlouhodobý technický pokrok nabízený Gorbačovem měl i pro armádu zajistit její postupnou modernizaci. Na udržování armády se vynakládaly obrovské prostředky, které neúměrně zatěžovaly sovětské hospodářství, a to zcela bez ohledu na prohlubující se hospodářskou a sociální krizi. Přitom efektivita vojenských výdajů byla v řadě případů velmi sporná.

Vedení armády reprezentované ve druhé polovině 80. let především náčelníkem generálního štábu Achromejevem nebylo zpočátku zcela proti jistému omezení výdajů. To mělo být jedním z faktorů hospodářského oživení, což by v konečném důsledku mohlo přinést i výraznější modernizaci armády. Gorbačov byl ale v konfrontaci se značně krizovým stavem sovětského hospodářství nakonec nucen zvolit politiku omezování vojenských výdajů, neboť právě ty představovaly výrazně retardační faktor podvazující možnosti rozvoje sovětského hospodářství.

Problémem byla v této souvislosti i jednostranná orientace na těžký a v tomto rámci především zbrojní průmysl, který odčerpával prakticky veškerý technologický a vědecko-výzkumný potenciál.

V celém komplexu to představovalo výraznou překážku v úsilí o provádění nutných ekonomických reforem. Proto se Gorbačov a spolu s ním i „progresivní“ část nového

politického vedení reprezentovaná především ministrem zahraničních věcí Ševardnadzem a tajemníkem ÚV KSSS Jakovlevem snažili prosadit a v praxi realizovat proces omezování vojenských výdajů, snižování početního stavu armády a konverzi zbrojního průmyslu. To mělo v konečném důsledku přinést větší zahraniční pomoc a investice potřebné pro modernizaci sovětského hospodářství.

Spolu s tím se rozhodl Gorbačov a jeho reformní okolí i pro přehodnocení zásadních doktrinních otázek. To především znamenalo **ústup od dosavadního útočného pojetí**, na kterém byla založena sovětská vojenská strategie, a její záměnu zásadou tzv. **obran-
né dostatečnosti**, tj. udržování armády na úrovni, kdy napadení SSSR by bylo pro protivníka spojeno s maximálním rizikem (často se také jako ekvivalent pro termín „obránná dostatečnost“ používá termín „neútočná obrana“).

Takováto politika znamenala další omezování vlivu armády v celém komplexu vnitřní a zahraniční politiky. Vedení armády pochopitelně přijímalo tyto kroky Gorbačova s nedůvěrou a snažilo se jim čelit mj. i častým zdůrazňováním toho, že změny, ke kterým dochází, nesmějí být realizovány na úkor vojenské bezpečnosti Sovětského svazu.

Nejvyšší vojenské vedení se v tomto rámci snažilo i o samostatný výklad zásady „obran-
né dostatečnosti“. Přišlo s tezí, že neexistuje žádný velký rozpor mezi defenzivní doktrínou a udržováním velkých útočných sil. Gorbačov ale tento závěr silně narušoval celou řadu odzbrojovacích kroků, které byly s představami vojenského vedení jednoznačně v rozporu. Zásadními kroky v tomto směru bylo podepsání smlouvy o likvidaci zbraní středního doletu v Evropě mezi SSSR a USA v prosinci 1987, jež zavazovala Sovětský svaz stáhnout již okolo 1500 rozmístěných raket SS-20. Dále Gorbačovova iniciativa z prosince 1988, kdy oznámil v projevu na půdě OSN jednostranné snížení početního stavu armády o pět set tisíc příslušníků. Tento krok, o kterém nejvyšší vojenské vedení prakticky nebylo informováno, zřejmě nejvíce negativně ovlivnil vztah armády a potažmo celého vojenskoprůmyslového komplexu vůči Gorbačovovi.

Gorbačov učinil dvě vážné chyby v personální politice, které se mu v konečném důsledku v době pokusu o puč v srpnu 1991 velmi vymstily. Do funkce ministra obrany dosadil v roce 1987 po Rustově aféře [1] maršála Dmitrije Jazova a po odstoupení maršála Achromejeva z postu náčelníka generálního štábu (odstoupil na protest proti Gorbačovově iniciativě ohledně zmíněného snížení početního stavu armády o pět set tisíc příslušníků) jmenoval novým náčelníkem generálního štábu generálplukovníka Michaila Mojsejeva. Na vysoká místa v armádě se tak dostali činitelé armády se silně konzervativním zaměřením, prakticky zcela odmítající Gorbačovovu politiku.

Je rozhodně velkým paradoxem, že fakticky jediný Gorbačovův spojenec, maršál Achromejev, který si více než kdo jiný uvědomoval krizi sovětského systému a snažil se pro Sovětský svaz dosáhnout na celé řadě odzbrojovacích jednání výhodnou pozici, nutnou pro realizaci politických a hospodářských reforem, z vedení armády odešel [2].

Postup Gorbačova v personálních otázkách mohl ale také signalizovat, že bez ohledu na jeho téměř absolutní moc přesto přesně nevěděl, jak velký odpor v armádě vůči jeho reformám existuje, což byl ale ostatně i důsledek dlouhodobé uzavřenosti armády před společností. Gorbačov se pokusil - a dlužno dodat, že nikoliv zcela bez úspěchu - o vyvolání veřejné diskuze o celé řadě otázek spojených s působením a existencí

armády. Armáda se tak ocitla pod silným společenským tlakem, který ale tehdejší armádní velení označilo za „mohutnou protiarmádní kampaň“.

Je evidentní, že za dobu existence Sovětského svazu to byla naprosto mimořádná záležitost. Spektrum diskuze a subjektů, které se do diskuze zapojily, bylo velice široké. Představitelé významných vědeckých ústavů - především Ústavu světové ekonomiky a mezinárodních vztahů, Ústavu Spojených států a Kanady a Ústavu ekonomiky světového socialismu prezentovali svoje názory na problematiku bezpečnostní politiky SSSR a na potřebu reformy v armádě.

Na veřejnost silně působily informace o skutečné podobě války v Afghánistánu a zveřejňování často otřesných případů o postavení vojáků základní služby. Tím, jak armáda postupně ztrácela svoje privilegované postavení a ve společnosti docházelo k demontáži byrokratických politických struktur, došlo k širšímu společenskému pohybu uvnitř armády i v jejím bezprostředním sociálním okolí.

Vznikla hnutí jak profesního, tak i politického charakteru, ve kterých se sdružovali převážně vojáci z povolání, ale i občané mající vztah k armádě.

Je evidentní, že tehdejší společenský pohyb uvnitř armády výrazně narušoval stranický monopol v armádě. Hlavní politická správa a podřízené politické orgány postupně ztrácely kontrolu nad situací v armádě, což signalizovalo, postupný rozklad sovětských mocenských struktur. K tomu přispělo i **zrušení článku 6** sovětské Ústavy zakotvující vedoucí úlohu strany na III. sjezdu lidových poslanců v březnu 1990. Nicméně politické orgány, i když s omezenější působností, zůstávaly v armádě nadále, což mj. umožňovala skutečnost, že oficiálně byla vedoucí úloha strany zrušena výnosem prezidenta až v červnu 1991. Proto také mohla být hlavní politická správa po XXVIII. sjezdu KSSS v červenci 1990 reorganizována v tzv. celoarmádní stranický výbor.

Vedení armády, které si začalo uvědomovat hlavní nebezpečí - postupný konec mocenského a ideologického monopolu KSSS, s tím úzce související hrozbu rozpadu SSSR, ale i Sovětské armády. Stále více se začala projevovat frustrace způsobená úpadkem velmocenské pozice Sovětského svazu, což bylo spojeno především se ztrátou pozic ve střední a jihovýchodní Evropě.

Mnozí vysocí armádní činitelé především došli k závěru, že vliv komunistické ideologie se začal vytrácet a tato ideologie již nemůže představovat prostředek ideologicky tmelící armádu. Reagovali na tuto situaci tím, že se rozhodli obnovit povědomí o tradicích carského Ruska a carské armády.

Ve specializovaném periodiku ministerstva obrany *Vojenno-istoričeskij žurnal* se začala objevovat řada článků, ve kterých byla armáda vychvalována jako páteř národa a svatá instituce s tisíciletou tradicí s tím, že je povolána k tomu, aby zachránila vlast před úpadkem. Armáda se již nevydávala za baštu marxismu-leninismu, nýbrž se dovolávala bezpečnosti a slávy ruského státu.

Tento trend poté následovaly všechny vojenské časopisy a noviny, které začaly psát o carském období mnohem obšírněji a také pozitivněji. Z osnov politického školení byl vypuštěn marxismus-leninismus a místo něj byly v jeho rámci probírány lekce o carské armádě.

Tento „nový“ ruský nacionalismus se ovšem stal varovným signálem pro ty sovětské svazové republiky, které začaly ve druhé polovině osmdesátých let usilovat o dosažení státní nezávislosti.

Vedení armády takové úsilí pochopitelně registrovalo, neboť mělo přímý vztah k armádě. Separatismus některých republik, zvláště na periferii SSSR, se prvně začal intenzivně projevoval v otázce výkonu vojenské základní služby. Především pronárodní části politické reprezentace republik, jejichž vliv se postupně zvyšoval, odmítly dosavadní sovětskou praxi spočívající v posílání branců k vojenské službě mimo jejich domácí území. V čele tohoto úsilí stálo Estonsko, jehož nejvyšší zákonodárný orgán schválil v prosinci 1989 rezoluci o uplatňování práva estonských občanů pouze v Estonsku.

Některé další republiky následovaly tento proces v následujícím roce. Postupně se začal v jednotlivých republikách rozpadat i systém odvodů do Sovětské armády, který byl spojen i se vzrůstajícím počtem branců, kteří se odvodům vyhýbali [3]. Nakonec několik republik úplně zrušilo na svém území odvody do Sovětské armády - Estonsko v dubnu, Arménie v květnu, Litva v srpnu a Moldávie v září 1990. Ukrajina šla ještě dále - v červenci byla ukrajinským parlamentem schválena rezoluce o tom, že ukrajinští vojáci nemohou být vysíláni mimo republiku do oblastí mezinárodních konfliktů.

Pro vedení armády bylo také velmi znepokojující, že v některých zemích nejvíce usilujících o dosažení nezávislosti již začal proces vytváření vlastních armád. Například gruzínský parlament rozhodl v prosinci 1990 o vytvoření gruzínské národní gardy a v lednu 1990 schválil rezoluci zavádějící povinnou vojenskou službu. Lidové fronty v pobaltských republikách, které zde představovaly hlavní politickou platformu zastánců nezávislosti, vystoupily se stanoviskem, že Sovětská armáda, jejíž jednotky jsou rozmístěny v Pobaltí, je okupační armádou.

Ze strany armády se stále častěji objevovaly výzvy, aby státní moc - a především prezident Gorbačov - tvrději zakročili proti separatistickým tendencím. Gorbačov ale takový postup odmítal. Měl proto i racionální důvod spočívající v tom, že se snažil prosadit nový model fungování Sovětského svazu, jehož existence by se dále řídila podle **nové svazové smlouvy**.

Tato svazová smlouva počítala s centralizovaným státem s omezenou dělbou moci mezi centrem a svazovými republikami v takových oblastech jako je hospodářská a sociální politika. Centrum by si ponechalo kontrolu nad daňovou politikou a nad přírodními zdroji. Svazová smlouva odpírala republikám jakékoliv pravomoci v takových oblastech, jako obranná a zahraniční politika. To ale pochopitelně některé republiky usilující o nezávislost nepřijaly a nadále trvaly na tom, aby měly otázky obrany plně ve své kompetenci.

Přesto se ale v novém návrhu svazové smlouvy poprvé uznávala možnost samostatného rozhodování republik v otázkách spojených s odvody do armády a rozmísťováním jednotek na jejich území.

Ve vedení armády i v důstojnickém sboru byly o obsahu svazové smlouvy pochybnosti. Hlavní funkcionáři armády podpořili konání referenda, jež mělo zjistit názor občanů na to, zda souhlasí se zachováním Sovětského svazu jako federace suverénních republik. Legitimita referenda byla ovšem částečně zpochybněna skutečností, že se uskutečnilo pouze v devíti svazových republikách. Pět republik (Arménie, Gruzie, Estonsko, Litva, Moldávie) konání referenda odmítlo. Výsledky tohoto „limitovaného“ referenda ukázaly relativní podporu projektu „obnovené federace“ - z 80 % oprávněných voličů pro ni hlasovalo 76 % voličů.

V armádě pro „obnovenou federaci“ hlasovalo 90 % jejich příslušníků. Takový výsledek ukazoval, že Gorbačov se na armádu může vcelku spolehnout, a to i bez ohledu na kritický přístup k jeho politice ze strany jejího vedení.

Spojení se silovými strukturami, které ovšem možná Gorbačov chápal jako určitý taktický manévr, bylo ale pro něho spojeno s velkým rizikem. Především je možné usuzovat, že nebyl zcela schopen v posledním období existence Sovětského svazu plně kontrolovat dění uvnitř těchto struktur. Taková otázka je zcela legitimní, uvážíme-li, že v jejich čele stáli představitelé, kteří se ke Gorbačovově politice stavěli negativně - ministr obrany Jazov, ministr vnitra Pugo a předseda KGB Krjučkov (všichni jmenovaní se posléze stali vedoucími představiteli pokusu o puč v srpnu 1991).

Potvrzují to např. i události tzv. lednové pobaltské krize. Armáda, vnitra a KGB se tehdy pokusily s použitím násilí dosáhnout návratu kontroly centra nad vývojem v pobaltských zemích, ve kterých stoupenci jejich úplné nezávislosti měli stále větší politický vliv.

Nejvíce to bylo patrné v Litvě, která vyhlásila svoji nezávislost již v březnu 1990. Ústřední moc včetně Gorbačova tuto nezávislost pochopitelně neuznala, o čemž vypovídá i řada rozhodnutí odrazujících litevskou vládu od takového politického kurzu. Ve chvíli, kdy došlo uvnitř litevského politického vedení ke sporu mezi prezidentem Landsbergisem a ministerskou předsedkyní Prunskienovou o zvýšení cen, se Gorbačov domníval, že by mohl využít situace k „definitivnímu“ obnovení pořádku. Proto 10. ledna vydal prezidentský dekret, kterým se litevské vládě nařizovalo obnovit na území svazové republiky platnost Ústavy SSSR. Okamžitě poté byl Gorbačov informován ministrem obrany Jazovem, vnitra Pugem a předsedou KGB Krjučkovem o opatřeních pro případ, že by se situace ve Vilniusu zkomplikovala. Gorbačov ale nebyl tehdy zcela přesně informován o plánech na použití síly proti zastáncům nezávislosti.

Na základě informace silových ministrů vycházel z toho, že maximálně může dojít k jakési demonstraci síly, která by podpořila vážnost vydaného prezidentského dekretu. Jednotky armády, vnitra a KGB byly ale použity k obsazení televize a rozhlasu, přičemž došlo k velkým obětem na životech a zraněním mezi civilním obyvatelstvem, které televizi a rozhlas bránilo. Gorbačov později přiznal, že se to odehrálo mimo něj.

Po událostech ve Vilniusu následovaly další akce silových struktur v lotyšské Rize. V březnu 1991 se dokonce rozhodl povolat na základě podnětu předsedy KGB Krjučkova proti ohlášené demonstraci Jelcinových stoupenců armádní jednotky a milici v síle 50 000 mužů. Setkal se ovšem s tak drtivým nesouhlasem prakticky všech politických orgánů a politických sil, že musel toto rozhodnutí odvolat. Tento střet byl zřejmě pro Gorbačova velkým mementem, což se odráží v jeho přiznání, že „potom už se všechny další snahy - a nebylo jich málo - přimět mě k použití síly, mýjely účinkem“.

Uvnitř silových struktur probíhaly právě na přelomu let 1990-91 mnohé organizační změny, které svědčily o jejich přípravě na případné silové vystoupení proti zastáncům reformu. Došlo k posilování vnitřních vojsk patřících pod ministerstvo vnitra, kterým přímo velel generálplukovník Boris Gromov, jenž se stal prvním náměstkem ministra vnitra. K vnitřním vojskům bylo převeleno několik armádních divizí. V září 1990 došlo k přesunu části vzdušně-výsadkových vojsk do Moskvy v plném bojovém nasazení. Posléze se ukázalo, že se jednalo o nácvik nasazení vojsk v mimořádných situacích - tedy k nasazení při vyhlášení výjimečného stavu.

Od ledna 1991 začaly v největších sovětských městech sloužit společné hlídky vojáků a policistů. To všechno mimo jiné svědčilo o snaze konzervativních sil ještě více zatáhnout armádu do řešení problémů vnitřní bezpečnosti.

Armáda měla v tomto směru již svoje zkušenosti, neboť od druhé poloviny osmdesátých let byla z rozhodnutí politického vedení země **nasazována k zásahům v separatistických republikách**, nebo v těch regionech, kde docházelo k etnickému násilí. Výčet míst, kde se tak stalo, není malý: Kazachstán (Alma Ata, prosinec 1986), Ázerbajdžán (Sumgait, Náhorní Karabach, únor 1988, Baku, Fizuli, Kirovabad, listopad-prosinec 1988, Baku, leden 1990), Arménie (Jerevan, Kirovakan, Leninakan, únor-březen 1988), Gruzie (Tbilisi, duben 1989), Tádžikistán (Dušanbe, únor 1990), Kyrgyzstán (Oš, Uzgen, Kara-Suu, červen 1990).

Armádní jednotky byly přímým účastníkem ve všech těchto zásazích, které si vyžádaly značný počet obětí.

Účast Sovětské armády v těchto konfliktech se pohybovala od prosazování zájmu jedné ze stran konfliktu, až po snahu zvládnout násilí oddělením bojujících stran. Pro armádu to byla v té době poměrně nová role, neboť po roce 1945 byla povolána ke zvládnutí vnitřních nepokojů uvnitř Sovětského svazu pouze ve dvou případech. Jednalo se o zásahy proti nespokojeným občanům v Novočerkasku (1962) a o deset let později v litevském Kaunasu (1972). V Novočerkasku došlo ke stávce místních dělníků, kteří tím protestovali proti potížím v zásobování potravinami a proti zvyšování cen. Nasazení armády proti stávkujícím si vyžádalo četné oběti na životech. V Kaunasu vypukla v den pohřbu devatenáctiletého studenta Romase Kalanty, jenž se upálil, demonstrace několika tisíc mladých lidí, kteří vykřikovali heslo „Svobodu pro Litvu!“. K jejímu rozeznání byly nasazeny vojenské výsadkové jednotky.

Je zřejmé, že následky výrazné angažovanosti armády v etnických konfliktech ve druhé polovině 80. let a na začátku let devadesátých byly pro ni samotnou i pro její postavení ve společnosti velmi negativní.

Především se hroutil dlouhá léta vytvářený mýtus armády jako hlavního ochránce „spokojeného a klidného života sovětských občanů“ - těžko se tento mýtus dále udržoval za situace, kdy v těchto konfliktech byly sovětskými vojsky právě sovětsští občané zabíjeni.

Pro armádu to mělo ještě jeden, nikoliv zanedbatelný důsledek. Část důstojnického sboru si začala uvědomovat, že Sovětský svaz ve stávající podobě zřejmě nemůže dále existovat. Proto začali svoji budoucnost spojovat nikoliv s centrem, ale s republikami - začali se angažovat v politickém životě republik, především svojí aktivní účastí na práci republikových zákonodárných sborů. Začaly se také objevovat první požadavky na vytvoření samostatných ozbrojených formací v některých republikách.

V srpnu byla poměrně složitá jednání ukončena přijetím předběžného návrhu nové svazové smlouvy. Z ní především vyplývalo, že Sovětský svaz by se přeměnil na skutečnou federaci, v jejímž rámci by měly jednotlivé svazové republiky výraznou míru autonomie a centrum by mělo spíše koordinační roli. Vedení armády v tom vidělo přímou hrozbu pro existenci jednotné armády, a snažilo se proto mobilizovat veřejné mínění proti svazové smlouvě.

Nejvýrazněji se to projevilo 23. července 1991 uveřejněním výzvy „Slovo k lidu“ jejímiž hlavními iniciátory byli náměstek ministra obrany a velitel pozemního vojska

Sovětské armády generálplukovník Varennikov a první náměstek ministra vnitra Gromov. Ve výzvě se otevřeně uvádělo, že je nutné založit vlastenecké hnutí za záchranu vlasti a vyhlásit výjimečný stav. Tím měla být podle signatářů výzvy „zastavena řetězová reakce, jež hrozí dezintegrací státu“. Měli především na mysli podepsání nové svazové smlouvy, ke kterému mělo dojít 20. srpna. Ovšem k tomu již nedošlo díky puči, který byl s výraznou účastí armády zahájen 19. srpna.

Puč v srpnu 1991 jasně ukázal, že stávající hlavní mocenské struktury Sovětského svazu, včetně komunistické strany, už jsou v takovém stadiu rozkladu, který vylučoval, aby puč měl naději na úspěch. Jak se totiž ukázalo později při vyšetřování okolností puče, neexistoval žádný ucelený plán, jak puč provést. Tzv. státní výbor pro mimořádný stav (*GKČP - Gosudarstvennyj Komitet Črezvyšajnovo Položenija*), tvořený osmi představiteli klíčových sovětských institucí, prakticky od samého počátku puče výrazně improvizoval. Akce provedené v jeho rámci byly omezeny na hlavní město, a to pouze na několik budov a míst.

Nebyly vůbec uskutečněny jakékoliv mocenské zásahy proti silám demokratické opozice, nebyla vůbec zavedena cenzura sdělovacích prostředků. Tím, že pučisté ponechali demokratickou opozici nedotčenou, nechali jí i dva symboly legitimacy - ruského prezidenta Borise Jelcina a ruský parlament. A toho samozřejmě Jelcin náležitě využil k tomu, aby se stal nejen vůdcem protipučistických sil, ale posléze i nejvýznamnějším politickým činitelem rozpadajícího se SSSR.

Nezdar puče byl také způsoben tím, že jeho protagonisté nenabídli společnosti žádnou nosnou alternativu dalšího politického a ekonomického vývoje země.

V prohlášení GKČP z 19. srpna se pouze objevily myšlenky o potřebě vzkřísit velmocenský statut SSSR, obnovit právo, zákonnost a pořádek a fráze o podpoře reform, které povedou k ekonomické a sociální prosperitě. To bylo ale málo pro to, aby mohly od společnosti očekávat nějakou výraznější podporu. Ta spíše očekávala naprosto konkrétní kroky ke zlepšení špatného a stále se zhoršujícího sociálně-ekonomického postavení - a to GKČP nemohl nabídnout.

A fakticky již neexistovala žádná výrazná politická a společenská síla, která by byla schopna „ideologii“ GKČP prosazovat. Kromě toho puč byl aktuální prakticky jen pro Moskvu. V ostatních částech Ruska se nijak výrazně neprojevil a naopak proti očekávání jeho organizátorů, např. na periferii pouze urychlil proces suverenzace svazových republik [4].

Armáda sehrála v puči velmi významnou úlohu, i když její aktivita v době puče se dá označit dvěma naprosto protichůdnými závěry - armáda se na provedení puče z iniciativy větší části jejího vedení připravovala a podporovala jej, ale také zároveň přispěla k jeho porážce. Toto zdánlivě absolutně protichůdné konstatování je odrazem situace, která tehdy v armádě panovala.

Přípravy k zapojení armády do puče probíhaly s velkým předstihem a byly známy všem hlavním funkcionářům armády. Sám ministr obrany Jazov patřil k úzkému okruhu vedoucích činitelů puče a stal se také členem GKČP. Armádní jednotky také splnily rozkaz ministra obrany k přesunu do Moskvy a k zaujetí předem určených pozic. To ale bylo ze strany armády maximem. Od chvíle, kdy GKČP postupně ztrácel kontrolu nad situací, nebyla armáda ochotna cokoliv reálného podniknout k případné podpoře úspěchu puče. Použití násilí ze strany armády vůči odpůrcům puče v atmosféře, která

tehdy v Moskvě panovala, bylo vyloučené. To si Jazov dobře uvědomoval a odmítl vydat jakékoliv rozkazy, které by to umožnily.

Výrazným limitem případné razantnější účasti armády byl fakt, že armáda byla svým způsobem již vnitřně oslabená a její použití v akci násilného charakteru by hrozilo jejím rozdělením. Potvrzoval to i postoj značné části důstojnického sboru a vojáků základní služby, kteří v rámci svého bojového nasazení v Moskvě neprojevovali přílišnou ochotu podporovat GKČP. Ve vedení armády samotné neexistoval jednotný názor na puč a opatření v jeho rámci prováděná, což výrazně podkopalo jeho soudržnost a akceschopnost.

A ve chvíli, kdy většina hlavních funkcionářů armády zjistila, že puč je odsouzen k naprostému neúspěchu, přešla na Jelcinovu stranu. U klíčových aktérů z armády - velitele letectva maršála Šapošnikova a velitele vzdušně-výsadkových vojsk generálporučíka Gračova - ovšem existovaly pochybnosti o reálnosti provedení puče již dříve. A jak se ukázalo později, Gračov byl dokonce v průběhu puče ve spojení s Jelcinem a přímo s ním konzultoval postup jemu podřízených vojsk v průběhu puče.

Poněkud rozporuplný obraz průběhu puče může dokreslovat skutečnost, že Gračov zároveň plnil také úkoly stanovené GKČP. Rozhodujícím momentem porážky puče byl nesouhlas několika vysokých armádních velitelů (kromě Šapošnikova a Gračova i náměstka ministra vnitra Gromova) s případným rozkazem Jazova zaútočit 20. srpna na sídlo ruského parlamentu - tzv. Bílý dům. To bylo také hlavním důvodem, proč se následujícího dne Jazov rozhodl stáhnout všechny vojenské jednotky z Moskvy.

Puč tak byl definitivně poražen a armáda se dostala na stranu jeho vítězů. Novým ministrem obrany se po odmítnutí Gračova přijmout tuto funkci stal maršál Šapošnikov.

Armáda se přesto musela vyrovnat se syndromem své spoluúčasti na přípravě puče a jeho provedení. Bezprostředně po puči, 22. srpna, se kolegium ministra obrany pokusilo interpretovat pokus o puč jako věc Jazova a několika izolovaných spiklenců, kteří jednali v podstatě sami, bez podpory dalších hlavních funkcionářů armády. Takové verzi odpovídalo i zatčení maršála Jazova a generálplukovníka Varennikova 21. srpna, tedy v den, kdy byl puč definitivně poražen. Stali se ovšem jedinými zatčenými vojáky za účast v puči.

Nově jmenovaný ministr obrany maršál Šapošnikov ale bez ohledu na stanovisko kolegia ministra z 22. srpna provedl po svém jmenování do funkce 23. srpna rozsáhlou personální čistku v řídicích strukturách armády - odvolal náčelníka generálního štábu Mojsejeva, osm náměstků ministrů obrany, devět náčelníků hlavních správ ministerstva a sedm velitelů vojenských okruhů.

Armádu muselo opustit v dalších měsících po srpnu 1991 více než 300 generálů a čistky se dotkly i důstojnického sboru na nižších velitelských stupních. V rozmezí jednoho roku - do srpna 1992 - bylo z armády propuštěno více než 65 000 důstojníků, z čehož 80 % tvořili bývalí političtí pracovníci.

Na druhé straně celá řada vysokých vojenských činitelů odvolána nebyla, ačkoli byli v přípravě a průběhu puče velmi silně angažováni. Nestalo se tak ani po vyšetřování aktivit jednotlivých vysokých armádních funkcionářů v průběhu puče prezidentskou komisí v čele s generálem Volkogonovem, které na ministerstvu obrany a generálním

štábu probíhalo v průběhu srpna a září 1991, ani po vyšetřování ruské generální prokuratury.

Nejenže tito generálové nebyli propuštěni či jinak postiženi, ale dokonce byli postupně dosazováni na velmi vysoké funkce - bezprostředně po puči ještě v Sovětské armádě a v budoucnosti v samostatné Ruské armádě nebo ve velení ozbrojených sil SNS. Například Gračov se stal dlouholetým ruským ministrem obrany, generál Samsonov náčelníkem generálního štábu, generál Pjankov náměstkem ministra obrany a generál Gromov prvním zástupcem velitele pozemních vojsk.

Jistě je důležité položit si v této souvislosti otázku, proč se tak stalo? Zřejmě je pravděpodobné, že zde existovaly limity pro úplnou čistku v nejvyšším velitelském sboru, kterou si nemusel přát tehdy nejvlivnější politik, prezident Ruska Boris Jelcin. Ta by totiž mohla značně destabilizovat situaci ve vedení armády, což by pro Jelcina mohlo být nevýhodné. V budoucím období ho potřeboval spíše mít na své straně při realizaci svých plánů na rozpuštění SSSR a vyhlášení úplné suverenity Ruska. A byl si také vědom toho, že v dané chvíli je možné určitým shovívavým, a dokonce vstřícným přístupem vůči části vedení armády získat jeho plnou loajalitu.

Puč, k jehož neúspěchu armáda přispěla, ale na druhé straně urychlil proces proti kterému v posledních letech velmi silně vystupovala - rozpad jednotného Sovětského svazu. Vedení armády bylo konfrontováno se situací rychlého rozpadu svazového státu. Gorbačovovi se nepodařilo uvést zpátky do života novou svazovou smlouvu, což ztroskotávalo především na dvou faktorech - úsilím druhé nejvýznamnější svazové republiky Ukrajiny o získání nezávislosti a politikou Jelcina, který si byl vědom toho, že k dosažení absolutní politické moci je nutné zlikvidovat sovětskou ústřední vládu, a tím i SSSR.

Tohoto cíle se mu podařilo dosáhnout 8. prosince 1991, kdy spolu s ukrajinským nejvyšším představitelem Leonidem Kravčukem a běloruským nejvyšším představitelem Šuškevičem podepsal dohodu formalizující rozpad SSSR a vytvoření na jeho místě Společenství nezávislých států. K dohodě poté přistoupilo dalších osm svazových republik na summitu v hlavním městě Kazachstánu Alma Atě 21. prosince [5].

Celý tento proces nebyl ovšem v armádě přijímán jednoznačně. U části vedení armády a důstojnického sboru bylo možné zaznamenat nespokojenost s faktem definitivního rozpadu SSSR, dokonce mnozí považovali politiku, která k tomu napomáhala, za zradu.

Vedení armády stálo před dvěma variantami: Buď odmítnout rozpad Svazu a uvažovat o možnostech, jak docílit jeho zachování. To by fakticky znamenalo podporu Gorbačova, který o toto usiloval (a dokonce uvažoval o armádě jako o svém spojenci), a postavit se proti Jelcinovi. Nebo naopak plně podpořit Jelcina, a tak napomoci rozpadu Svazu a vytvoření nového společenství. Vedení armády se nakonec rozhodlo pro druhou variantu.

Klíčové důvody pro takový postup byly zřejmě následující:

1. Sovětské centrum v procesu suverenizace republik ztratilo kontrolu nad finančními zdroji, což by v případě orientace armády na centrum znamenalo její závislost na podpoře ze strany všech signatářů dohody - tedy všech nových nezávislých republik.

2. Vznik SNS v plánované podobě připadal vedení armády jako možný krok k vytvoření nového (a snad více životaschopného) centra. To ostatně potvrzovala i dohoda o vytvoření společenství, jež počítala s udržením jednotné armády. Zde by jednoznačně hlavní úlohu sehrávalo Rusko, což mj. vyplývalo z toho, že Sovětský svaz sice přestane existovat, ale sovětské ministerstvo obrany fakticky nikoliv. Předpokládalo se, že se pouze přemění na řídicí strukturu vojenských sil všech členských států SNS.

Realnost takové představy v té době potvrzoval fakt, že na summitu v Alma Atě byl poslední sovětský ministr obrany maršál Šapošnikov schválen na základě návrhu Jelcina všemi vedoucími představiteli států nově vzniklého SNS do funkce velitele jeho armád. Zároveň státy společenství souhlasily se zachováním jednotného řízení jaderného potenciálu včetně toho, že ruský prezident převzal odpovědnost za kódy a komunikační prostředky potřebné pro použití jaderných zbraní [6].

Představy o možném fungování jednotné armády SNS byly velmi záhy narušeny postupem Ukrajiny, která se rozhodla již začátkem ledna nacionalizovat vojska bývalé Sovětské armády na svém území včetně majetku, který měly k dispozici. To se týkalo mj. i Černomořské flotily, kterou Rusko považovalo za součást vojenských sil SNS. Ukrajinský ministr obrany Morozov dokonce nařídil přerušení přímých komunikačních spojů mezi vojenskými útvary rozmístěnými na Ukrajině a generálním štábem v Moskvě.

Tehdejší ukrajinský prezident Kravčuk vytvořil skupinu důstojníků, jejíž úkolem bylo začít vytvářet nezávislou ukrajinskou armádu. Bylo také oznámeno, že všichni vojáci sloužící v útvarech na ukrajinském území (s výjimkou útvarů strategického určení) budou povinni podepsat novou přísahu věrnosti Ukrajině. Většina důstojníků sloužících v kyjevském, oděském a karpatském vojenském okruhu tak učinila a Ukrajina poté převzala úplnou kontrolu nad těmito vojenskými okruhy, nacházejícími se na jejím území.

Postup Ukrajiny tak fakticky v praxi dokázal, že idea zachování jednotné armády nemá opodstatněnost. Kroky druhého největšího státu SNS, jež směřovaly jednoznačně k vytvoření vlastní národní armády, přitom měly vliv i na další členské státy SNS, které postupně začaly s vytvářením vlastních armád.

Takový vývoj situace se setkal ve velitelském sboru armády (která, dá-li se to výstižně vyjádřit, přišla o svůj stát) s negativní reakcí. Dokládá to např. údaj z průzkumu veřejného mínění mezi účastníky Všeruského důstojnického shromáždění ze 17. ledna 1992, kdy jich 71 % uvedlo, že je pro obnovení bývalého SSSR. Navíc 79 % vyjádřilo názor (který mohl vyvolat v té době značné znepokojení), že armáda by měla mít rozhodující vliv na určení své budoucnosti.

Uvedené názory se ale nikdy do praktické činnosti armády nepromítly. Bylo to dáno několika faktory. Vedení armády bylo po porážce srpnového puče dezorientováno z nově vzniklé politické situace a muselo vynaložit nemálo úsilí na překonání kritiky postupu armády v puči, která zaznívala ze strany části médií a veřejnosti. To pochopitelně poněkud omezovalo možnosti vlivu armády na politické dění v zemi. Zároveň existovala ze strany vedení armády poměrně silná loajalita vůči Jelcinovi, který ho ubezpečoval, že všechny svazové integrované vojenské struktury budou i po rozpadu SSSR zachovány.

Nejvyšší armádní funkcionáři nebyli schopni se v tehdejší rychlém politickém vývoji dostatečně orientovat, a proto příliš nepřemýšleli o proveditelnosti vytvoření modelu, kde by armáda existovala bez svého státu.

V takové situaci bylo nereálné, že by armáda mohla vystoupit jako samostatná mocenská síla proti rozpadu SSSR. „Armáda bez státu“ nakonec nevystoupila proti Jelcinovi a nové politické reprezentaci ani na jaře 1992, kdy již bylo naprosto jasné, že jednotná armáda nemůže existovat. Vydáním prezidentského výnosu o „Vytvoření ozbrojených sil Ruské federace“ ze 7. května 1992 se pak s definitivní platností uzavřela téměř 75-letá existence Sovětské armády.

Faktem ale zůstává, že rozpad tak obrovské vojenské mašinérie, kterou představovala Sovětská armáda, proběhl, stejně jako rozpad SSSR, bez větších otřesů, které byly do určité míry v okolním světě s obavami očekávány. To jistě nebylo v tehdejší, ještě nepřítisť stabilizované situaci konce studené války, málo.

Poznámky:

1. Mladý německý pilot Matthias Rust v červnu 1987 prolétl se sportovním letadlem sovětským vzdušným prostorem a nerušeně přistál v centru Moskvy poblíž Rudého náměstí. Aféra měla za následek odvolání velitele protivzdušné obrany generála Koldunova a penzionování tehdejšího ministra obrany maršála Sokolova.
2. Maršál Achromejev se po odchodu z funkce náčelníka generálního štábu stal vojenským poradcem M. Gorbačova. V době pokusu o puč v srpnu 1991 spáchal sebevraždu.
3. Příkladem v tomto směru může být např. Gruzie, kde se ještě v roce 1989 dostavilo k odvodům 94 % branců, ale v následujícím roce 1990 pouze 11 %.
4. Ještě v době srpnového puče a v následujících čtyřech měsících došlo k lavinovitému vyhlášení nezávislosti v bývalých svazových republikách takto: Estonsko 20. 8. 1991, Ukrajina 24. 8. 1991, Bělorusko 27. 8. 1991, Moldávie 27. 8. 1991, Ázerbajdžán 30. 8. 1991, Uzbekistán 31. 8. 1991, Kyrgyzstán 31. 8. 1991, Tádžikistán 9. 9. 1991, Arménie 23. 9. 1991, Turkmenistán 27. 10. 1991, Kazachstán 16. 12. 1991. Tři bývalé svazové republiky vyhlásily nezávislost ještě před pučem v srpnu 1991 - Litva 11. 3. 1990, Lotyšsko 4. 5. 1990 a Gruzie 9. 4. 1991. Je zajímavé, že nezávislost Ruska nebyla nikdy formálně vyhlášena.
5. Jednalo se o Arménii, Ázerbajdžán, Kazachstán, Kyrgyzstán, Moldavsko, Tádžikistán, Turkmenistán a Uzbekistán. Gruzie se k SNS připojila v září 1993.
6. Vedoucí představitelé Běloruska, Ukrajiny a Kazachstánu na summitu v Alma Atě prosadili, že by s nimi Jelcin případné použití jaderných zbraní musel konzultovat. To vyplývalo z toho, že na území těchto států se nacházel nezanedbatelný potenciál jaderných zbraní.

Tato studie byla napsána díky podpoře Asociace pro bezpečnost, obranu a ochranu společnosti a státu (BOOSS).